

ԱՆԻԻ ՄԵՋ

Մ. Մարգարյանցի

«Անին կարելի է նկարագրել անթիւ անգամ, ինչպէս նկարագրում են արշաղոյսը, լուսինը, ծովը, զեփիտը: Որովհետեւ նա էլ այդպիսի մի երեսոյ՞ է մեր մարդկային աշխարհում»: (Լէօ, 28 Օգոստոս 1914)

Տարիներ առաջ, մեր դպրոցական գրասենյակներին սկսած, մեր հայոց պատմութեան ուսուցիչները խոր երկիւղածութեամբ եւ ակնյայտ հպարտութեամբ կու տային Անի մայրաքաղաքին անունը, որպէս Հայաստանի ամենէն բարգաւաճ, վաճառաշահ, բազմամարդ, տարանցիկ առետուրի, հոգեւոր ու աշխարհիկ մշակութային ուստանը: Մեր ընդհանուր ազգաց պատմութեան ուսուցիչ, խմբագրապետ Պրն. Գերսամ Ահարոնեան շեշտումը հպարտութեամբ կ'ըսէր. «Վաղ միջնադարուն, երբ Փարիզն ու Լոնտոնը միասնաբար տասը-տասնհինգ հազար բնակչութիւն ունէին, Հայոց Անի մայրաքաղաքը հարիւր հազարէն անէի բնակիչ ունէր...»: Ան միաժամանակ արիւմտարիական հնչերանգ մըն ալ կը դնէր իր խօսքին մէջ, երբ կ'արտայայտուէր Եւրոպայի վերոյիշեալ քաղաքներու մասին, կարծես ըսել ուզելով՝ «անոնք ո՛ր էին, երբ մենք...»: Կամ Հայր Գեորգ Վրդ. Կարապետեան՝ մեր մատենագրութեան, գրաբարի ու հայոց պատմութեան ուսուցիչը հայ հոգեւորականի հպարտութեամբ կը կրկնէր. «Երբ Փարիզը տակաւին Աստուածամօր տաճարի (Notre Dame de Paris) մասին չէր մտածած, մենք Անիի մէջ ունէինք Ս. Աստուածածին տաճարը եւ «հազար ու մի եկեղեցիներ»:

Երբ խօսք կ'ըլլայ Անիի մասին, ես կը յիշեմ մեծ հօրս ձեռագիր (անտիպ) յուշերու մատենանին այն էջը, ուր տարիներ առաջ «յայտնաբերեցի» պատում մը, որ հազար տարիէ ի վեր պատմութիւն ու հասեր է մեծ հօրս:

Բնիկ չորք-մարգարյանցի հօրենական կողմի մեծ հայրս ու մեծ մայրս յաճախ կը յիշեցնէին մեզի, որ մենք «սովորական» հայեր չէինք, այլ Անիէն էինք եկած: Այն ատեն տակաւին մեր աչքերը չէին բացում գիտութեան ու թէեւ բան չէինք հասկնար «Անիէն եկած» ըլլալէն, բայց գիտէինք թէ մենք եկած էինք անսովոր տեղէ մը, որ տարբեր էր մեր թաղի ընկերներուն մեծ հայրերուն ու մայրերուն եկած տեղերէն, ինչպէս Ատանայէն, Այնթապէն, Ուրֆայէն, Հաճընէն, Տիգրանակերտէն եւ այլ տեղերէ:

Տակաւին երկրորդականի աշակերտ մը, կախում Օննիկ Սարգիսեանի, Հ. Գեորգ Կարապետեանի ու Գերսամ Ահարոնեանի ջրծնէրէն, օր մըն ալ մեծ հօրս գիրքին մէջ կը կարդամ. «Չորք-Մարգարյանի առաջին բնակիչները եղած են եօթը գերդաստաններ՝ այսինչեաններ, այնինչեաններ, ճրմկեան-Գոճայեան-Գարասարգիսեաններ (մեր գերդաստանին տարբեր մականունները) Կիլիկիա գաղթած են Անիէն, քաղաքին անկումէն ետք...»: Հայոց պատմութեամբ խիստ հետաքրքրուած աշակերտ մը ըլլալով մատնէրու արանքով չեմ նայած այս յայտնութեան եւ թեթեւիկ պրպտումէ ետք իմացած եմ որ Անիի եւ անկէ առաջ Կարսի Բագրատունեաց թագաւորութեան անկումէն ետք հազարաւոր հայեր Ալի Ասլանի մահուան ճիւղաններէն փախչելով հաստատուած են Սեւ ժովու ափերը, զացած են հիւսիս, դէպի Ռուսիա, Ուքրանիա, Ռումանիա, Լեհաստան, ուրիշ հազարաւոր հայեր ալ իրենց նախարարներով ու բանակով հաստատուած են Կապադովկիա, Կիլիկիա ու Պոլիս՝ նօսրացնելով հայաբնակչութեան թիւը բուն հայկական տարածքներու մէջ:

Ուրեմն, փաստօրէն, աղբիւրներու բացակայութեան պատճառով ինծի կը մնար ընդունիլ մեր գերդաստանին մէջ սերունդէ սերունդ փոխանցուած մեր ծագման պատմութիւնը: Ուրեմն ես հիմա կ'ողորմօք դէպի իմ ականութեան՝ Զրաշալի՝ է պարգապէս:

Մի քանի անգամ գտնուած եմ Անիի դիմացը, Ախուրեանի միա ափին, ուրկէ խոնաւ աչքերով դիտած եմ այս հրաշալի աներակներու քաղաքը, հաշուած եմ աներակներուն մէջ եւ

շուրջը թափառող բախտատու այցելուները եւ երանի տուած անոնց:

Բայց երբեք այնքան զգացուած չեմ եղած՝ որքան այն օրը, երբ «մեր» կողմի սահմանագիծին վրայ էինք իմ պաշտօնավարած դպրոցիս աւարտական դասարանի աշակերտներուն հետ: Այդ օրը, օգոստեւոյ ռուս հրամանատարին ցուցաբերած արտակարգօրէն ջերմ վերաբերմունքէն, խոնաւ աչքերով եւ ռուսերէնով խնդրեցի թէ կարելի՞ էր Ախուրեանի ձորը իջնել: Զինուորականը անմիջապէս զգալով հոգեկան խռովքս՝ ըսաւ որ հետեւիմ իրեն: Մօտեցանք սահմանապահի աշտարակին, առաւ հեռաձայնի ընկալուչը եւ կիսատ-պռատ անգլերէնով կապուեցաւ Անիի մէջ գտնուող թուրք սահմանապահին հետ՝ յայտնելով թէ ինք եւ իր բարեկամը պիտի իջնեն սինչեւ գետին ափը (որ տակաւին հայկական հող է, բայց մատչելի չէ այցելուներուն):

Շինգ վայրկեանէն հասանք Ախուրեանի ափը: Ապա ամէն ինչ կատարուեցաւ տարերայնօրէն: Ծունկի իջայ ու երես լուացի Հայաստանը Հայաստանէն բաժնող, ծագումով Անեցիս Անիէն բաժնող Ախուրեանի ջուրով: Զգացուած հրամանատարը հաւանաբար նկատել էր ջուրերուն խառնուող արցունքներս, ուստի թելը ուսիս դնելով ըսաւ.

- Բարձրանա՛ք սիրելի ամերիկացիս, բարձրանա՛ք, մեր սահմանը հոս պիտի չվերջանայ...

Կ'ուզեմ հաւատալ ռուս հրամանատարին, որուն զինուորական պատրաստութեան մէջ վստահաբար դեր մը խաղցած է ոչ հեռատու անցեալի պատմութեան ուսուցումը: Արդարեւ, Բ. Համաշխարհային Պատերազմը իր աւարտին չհասած, Խորհրդային Միութիւնը կը պատրաստուէր մասամբ վերականգնել երբեմնի Ռուսական կայսրութեան սահմանները, այսինքն ամբողջ «արեւելեան Ասատուլով» կարելոյ մէկ հատուածը վերակցել Խորհրդային Միութեան, ներառեալ Կարսի, Անիի, Պայազետի եւ Իգդիրի մարզերը, որոնք Թուրքիոյ կազմին մէջ յայտնուեցան Հոկտեմբերեան մեծ յեղափոխութեան խառն տարիներուն:

Կը մօտենանք Անիին: Բնութիւնը, լեռներն ու բլուրները ծանօթ են ինծի: Չախին, հեռուն կ'ուրուագծուին Արագածի գագաթները, անոր աջ կողմը Արայի լեռն է, աւելի մօտիկ, երկու լեռներուն միջեւ կարելի է նկատել նաեւ հայկական աթոնակայանին շնչող գմբէթները: Տեսի՞լք է թէ իրականութիւն: Պատասխանը չ'ուշանար, որովհետեւ երկու ուղեւորներ, որոնք իրենց բջջայիններով կը զրուցէին իրենց հարազատներուն հետ, յանկարծ ճիչ մը կ'արձակէն.

- Անան քա, Հայաստանի «սելիվորները» սկսան բռնել...

Այսքան մօտիկ, բայց աշխարհ մը հեռու...

Աչ դարձ մը կ'ընենք մայր ճամբէն եւ քանի մը վայրկեանէն կը յայտնուինք խնամքով պատրաստուած ինքնաշարժի կանգառին մէջ: Առաջին դուրս ցատկոյններէն մէկը կ'ըլլամ: Ոտքերէս առաջ սիրտս է որ կը շտապէ հաստաբետ պարիսպներուն հասնիլ ու խոնարհիլ Բագրատունիներու այս ձեռակերտին առջեւ, դպնալ, շոյել, նոյնանալ: Ով մօտէն չէ տեսած Անիի մայր մուտքը եւ քաղաքի հիւսիսային՝ Սմբատաշէն պարիսպները, լիակատար գաղափար չի կրնար կազմել Անիի չափերուն ու ռազմական հզօրութեան մասին:

Անին կը նմանի եռանկուն հրուանդանի մը, որուն երկու կողմերը անդունդներ են, մէկուն մէջէն կը հոսի Ախուրեան գետը (որ այսօր Հայաստանի ու Թուրքիոյ միջեւ սահմանագետ մըն է), իսկ միւսին մէջէն՝ Անի գետակը: Երկու կողմերէն քաղաքը անմատչելի է թշնամիներուն: Զաղաքին հիւսիսային կողմը, շուրջ 2000 մետր երկարութեամբ կառուցուած պարիսպները բառացիօրէն Անին կը դարձնեն անխոցելի: Թէեւ քաղաքը հիմնուած է 4-րդ դարուն Կասաբական իշխաններու կողմէ, բայց անոր հռչակն ու հզօրութիւնը սկսած է 961-ին, երբ Բագրատունիները իրենց մայրաքաղաքը Կարսէն փոխադրեցին Անի:

Մայր կամ աւագ դարպասին վերը Բագրատունիներու խորհրդանշան վագոդ յովագի քանդակն է: Անիի ճարտարապետները վիթխարի բարձրութեամբ ու ամեհի տեսք ունեցող ու սարսափազդու պարիսպներով չեն արգելափակած իրենց գեղատեսիլ քաղաքը, այլ նախընտրած են չափերու մէջ համեստ մնալով յարգել տարածքին տեղանքի առանձնայատկութիւնը, որպէսզի համերաշխութեան մէջ ըլլայ բնութեան առանձնայատկութիւններուն հետ: Որքա՛ն բան կայ սորվելիք մեր միջնադարեան ճարտարապետներէն, որոնց համար գեղագիտական կարելոյ սկզբունք եղած է իրենց կառոյցները բնութեան հետ ներդաշնակելը (ականջը խօսի Երեւանը այլանդակող կարգ մը ճարտարապետներու...):

Աչքի կը զարնեն վերջին քանի մը տարիներուն իրականացուած կարգ մը բարեկարգումներ եւ նորոգութիւններ գլխաւոր դարպասին եւ պարիսպներուն վրայ: Դրական ու գովելի պէտք է նկատել այս ճիգը, բայց նախընտրելի պիտի ըլլար Անիի եւ առնասարակ հայկական յուշարձաններու նորոգութեանց պարագային ընդգրկել նաեւ հայ ճարտարապետներ՝ աւելի հարազատ մնալու համար հայկական շինարարական ու ճարտարապետական ասանդութիւններուն ու ոգիին, եթէ պիտի շարունակուին ամբողջութեամբ կամ մասամբ նորոգուիլ Անիի եւ այլ վայրերու մէջ տակաւին բոլորովին աներակոյտի չվերածուած մեր

յուշարձանները:

Որքան կը փորձեմ առողջ ու դրական ոգիով դիտել կատարուած մասնակի նորոգութիւնները, այնուամենայնիւ չեմ կրնար զայրոյթս զայել, երբ գրեթէ ոչինչ կ'ընտի Բագրատունիներու մասին որպէս «ԱՅ թագաւորներ, որոնց կը պատկանի Անին Անի դարձնելու պատիւը: Կարծես Գագիկ, Սմբատ, Աբբաս ու Աշոտ Բագրատունիները անտոհմ ու սին տիրակալներ եղած են, որոնք աստե՛ն մը իշխելէ ետք այս քաղաքին վրայ՝ գեղեցիկ օր մըն ալ հեռացեր են այս աշխարհքէն: Ինչպէ՛ս թաքցնես բարկութիւնդ, երբ բացարձակապէս ո՛չ մէկ յիշատակութիւն կայ Անիի գլխատր ճարտարապետ Տրդատի մասին: Ո՛ր հայը պիտի չզայրանար եւ կամ ո՛ր բարեխիղճ օտարը ափսոսանք պիտի չյայտնէր ԱՆԻ-ին փոխարէն ԱՆԸ կարդալով աւագ դար-պասին ձախ կողմը դրուած բացատրութիւններուն ցուցանակներուն վրայ: Թող չըսեն թէ միտում-նատր չեն եղած այս նենգափոխութիւնները՝ ճիշդ իրենց պատմութեան դասագիրքերուն նման՝ շինծու ու ամբողջութեամբ կողմնակալ:

Աւագ դարպասէն ներս մտնելով, Անիի աւերակներուն մէջ յայտնուելէ առաջ, ստորում մը ետ կը փափաքիմ կիսել հարմերատար ընթեցող-ներու հետ:

Ի հարկէ դրական նկատելով հանդերձ Անիի ու Աղթամարի մէջ կատարուած վերականգնողական աշխատանքները, պէտք է արձանագրել թէ այս հատուկէնտ նորոգութիւնները կը կատարուին UNESCO-ի յատուկ յատկացումներով, մանաւանդ որ այս հնագիտական վայրերը արձանագրուած են որպէս վերոյիշեալ միջազգային կազմակերպութեան պաշտօնական տակ գտնուող քաղաքակրթական կեդրոններ, ինչպէս Մանչու Փիչուն (Փերու), Պարթենոնը, Եգիպտոսի բուրգերը, Պալալպերը եւ այլն: Հետեւաբար Թուրքիա կը ճգնի ուրիշ փողերով լաւամարդ ներկայանալ աշխարհին ու յատկապէս Եւրոպային: Կրնանք մեր խոհերուն մէջ աւելի տարածուիլ ու յայտարարել՝ հապա որքա՛ն հայկական եւ այլ քրիստոնէական յուշարձաններ ոչնչացուած են Թուրքիոյ տարածքին միտումնաւոր լքումի մատնելով ու թողլով որ իր քաղաքացիներուն կրօնական ու ազգային անհանդուրժողութիւնը իր սեւ գործը տեսնէ՝ քանդելով, ձեւափոխելով, մզկիթներու եւ պառնաւանդներու վերածելով, նաեւ ազատ ձգելով այն ձեռքերը, որոնք «հայերու թաղած ոսկիները» գտնելու մոլուցքով են տարուած...

Մտնենք դարպասէն ներս: Հայ ռազմական շինարարութեան նմոյշ մըն է հիւսիսային պարսպաշարը: Մեր նախնիները չեն թերացած նոր ստալյազումներով անխոցելի դարձնել քաղաքամայր Անին: Այսպէս, արտաքին՝ Սմբատեան պարիսպէն ետք երկրորդ պարսպա-

շարք մը շատ դիւրութեամբ թակարդի մէջ կ'առնէ թշնամին: Եթէ թշնամին յաջողի թափանցել առաջին պարիսպէն ներս, կը յայտնուի երկրորդ պարիսպին տակ եւ ամէն կողմէ կ'ենթարկուի անխնայ յարձակման, փաստօրէն երկու դար-պասներու միջեւ ստեղծուած տարածութիւնը կը դառնայ իր գերեզմանափոսը:

«Ո՛վ անցեալի հանճարեղ Վարպետներ» պիտի գրէր Չարենց իր «Եօթը Խորհուրդ Բաղաք Կառուցողներին» եւ «Ուղերձ Մեր Հանճարեղ Վարպետներին» բանաստեղծութիւններուն մէջ: Բայց բուն հանճարեղութիւնը մեր առջեւն է տակաւին: Կը յառաջանամ մայր կամ արքայական ձանապարհով: Աջ ու ձախ աւերակներն են շուկաներուն, բնակելի տուններուն, հիւրանոցներուն, քանդակներու բեկորներ, խաչքարերու մատունքներ: Աւերակներուն մէջ մինչեւ օրս կարելի է գտնել աստե՛սին օգտագործուած գունատր անօթներու կտորտանքներ ու ջնարակուած բեկորներ:

Անի մայրաքաղաքի կիսականգուն կամ կիսաքանդ շինութիւնները, բացի պարիսպներէն, այսօր կարելի է մատնելու վրայ հաշուել: Որեւէ տեղէ 360 աստիճան դիտելու ընթացքին միշտ աչքի կը զարնեն միջնաբերդի աւերակները՝ կառուցուած բլրակի մը վրայ, որ կ'իշխէ ամբողջ քաղաքին ու շրջապատին վրայ: Միջնաբերդ չիսած վիրատր ու հաշմուած մօր մը նման քեզ տուն կը կանչեն կըբելու վրայ գտնուող Սուրբ Փրկիչն (անունդ քեզ փրկէ, կը ստաճեմ այդ պահուն) ու Մայր Տաճարը, իսկ անոնց խորքին վրայ Մանուշի մզկիթն է, որ հայկական եկեղեցիէ մը կը տարբերի միայն իր մինարէթով, թէեւ մինչ այդ եղած է մաքսատուն:

Հայկական տաճարներու եւ համաշխարհային ճարտարապետութեան այլ հրաշալիքներու «փառատր» աւերակներ եւ շատ եմ տեսած՝ սկսելով ծննդավայրէս՝ Լիբանանի Պալալպեքի վիթխարի տաճարէն ու սիւներէն՝ կանգուն թէ խոնարհած: Առաջին անգամ իրիկնամուտի շողերուն տակ ապա տարուան տարբեր եղանակներուն հոգեկան վերացման ու ափսոսանքի պահեր ապրած եմ Աքրոպոլիսի բարձունքին, ժամերով շրջած եմ Աթէնքի ու Հռոմի աւերակներու մէջ, տասնեակ անգամներ մազցած եմ Արագածի լանջին տակաւին կիսականգուն Ամբերդի ամրոցին պարիսպները, ժամեր անցուցած եմ Տաթեւի վանքի, Բջնիի ամրոցի, Ամաղուի Նորավանքի եւ բազմաթիւ այլ սրբազան աւերակներուն մէջ: Անոնցմէ ամէն մէկը իր ուրոյն խոցն ու ափսոսանքը պատճառած է ինծի, բայց ոչ մէկ կիսափուլ շինութիւն այնքան խորութեամբ չէ խոցած զիս որքան Անիի Ս. Փրկիչը: Մեր ամբողջ վերջին հազարամեակի ցաւն ու կոտորանքը կայ՝ այցելու-ուխտատորին աղերսանքով նայող այս եկեղեցոյ մէջ: Ան

կարծես ըսել կ'ուզէ. «Շո'տ ըրէք, մարդիկ, վերջին պատերս են մնացեր, ցնցում մը ես ես ալ կը հաւասարիմ շուրջս փռուած աւերակոյտերուն...»:

Յանդիմանանք մը կ'առաքուի ինծի եւ իմ միջոցով մարդկութեան երեսին՝ եկեղեցոյ բարձր գագաթէն: Ճեղքուած է ան՝ ճիշդ սիրտին նման զինք ստեղծած ժողովուրդին, որուն ցաք ու ցրիւ գաւակները ասդին անդին թափառական դարձած, այո՛, մի՛ գարսանաք, կը շէնցեն օտար հորի-գոններու տակ ուռճացող քաղաքներ, կը շինեն նոր տաճարներ, ամարանոցներ, ապարանքներ, եղեռնի յուշարձաններ ու... քաղնոններ:

Ե՞րբ տեղ պիտի հասնի Ս. Փրկիչի յանդիմանութիւնը: (*)

Ահաւասիկ եւ վերջապէս Անիի Մայր տաճարին դիմացն են: Այդ պահուն ինքզինքս կը նմանցնեմ այն իրեայ հաւատացեալներուն, որոնք աշխարհի չորս ծագերէն Երուսաղէմ կու գան ու ջերմեռանդօրէն կ'աղօթեն Լացի Պատին տակ: Իմ Լացի Պատս Տրդատ մեծագոյն ճարտարապետի կառուցած այս գլուխ գործոցն է, որ իր պարզութեամբ, բայց արքեւի ճարտարապետական ձեւերով ու համարձակ լուծումներով իրաւամբ կը հանդիսանայ քրիստոնէական ճարտարապետութեան գլուխ-գործոցներէն մէկը: Անիկա տիպար նմոյշ մը եղած է հետագայի հայ ճարտարապետ շինարարներուն:

Տաճարի պատուիրատուն եղած է Սմբատ Բ. Բագրատունին, որ Տրդատի հետ միասին ընտրած է այնպիսի վայր մը, ուրկէ տաճարը տեսանելի ըլլար քաղաքի բոլոր ծայրամասերու բնակիչներուն եւ իր չափերով դառնար Անիի շողշողուն աղամանդը: Դժբախտաբար Սմբատ չտեսաւ իր ձեռակերտը աւարտուն վիճակի մէջ, բայց իր սկսած գործը շարունակեց իրեն յաջորդած Գագիկ Ա.ի կինը՝ Կատրանիդէ թագուհին՝ զայն նուիրելով Մարիամ Աստուածածնին: 1001-ին կ'աւարտի հայ ճարտարապետութեան այս գլուխ գործոցը:

Քիչ մը յամենանք Անիի Ս. Աստուածածին Մայր Տաճարին շուրջը եւ ներսը, քանի որ մենք կը գտնուինք Հայոց Աստուածամօր տաճարին մօտ, Տէրը զիտէ, սիրելի ընթերցող, դուն ալ բախտը կ'ունենա՞ս օր մը հպարտութեամբ դեգերելու այս համաշխարհային տարողութիւն ունեցող սքեւ վայրին մէջն ու դուրսը եւ միաժամանակ սրբոնքելու ի տես այն անմխիթար վիճակին, որուն ենթարկուած է մեր նախնեաց կերտած այս կոթողը:

Երկրաշարժային գոտիի ամենէն գործօն տարածութիւններէն մէկուն վրայ կառուցուած տաճարը, 33.50 մետրով 21.87 մետր, համարձակ քալ մըն էր Տրդատի կողմէ այն տարիներուն, երբ ոչ երկաթ-պէթոն կար եւ ոչ ալ այսօրուան արդիական վերամբարձները: Հսկայական զանգեղ

եւ թմրուկը կը հանգչէին չորս հսկայական սիւներու վրայ, այնպէս որ ներսը գտնուողին համար այն տպատրութիւնը կը ստեղծուէր որ երեք նաւանի տաճարի մը մէջ կը գտնուի, այլ խօսքով՝ սրահը կարծես բաժնուած էր երեք սրահներու: Գաղափար մը տալու համար ըսեմ թէ զանգեղ-կիր իւրաքանչիւր սիւն գրկելու համար 5-6 վեց հոգի պէտք է ձեռք ձեռքի տան:

Խոսքի կազմակերպիչներէն Կարպիս Տէր Եղիայեանին կոչին անսալով մեր խոսքը կը շարուի քանդուած խորանին առջեւ ու մենք կը սկսինք առ Աստուած, Քրիստոս ու Սուրբ Կոյսն Մարիամ առաքել մեր «Տէր Ողորմեա»ն ու «Հայր Մեր»ը, ապա մեզի հետ Ամերիկայէն ու Լիբանանէն բերած մոմերը կը վառենք ու խունկ կը ծխենք: Հոգեպարար այս տեսարանին կ'աւելնայ նոր հանդիպում մը ուրիշ հայերու հետ, որոնք անխօս միացեր էին մեզի ու կ'աղօթէին հոգով արտով վերացած: Կը ծանօթանանք տարբեր տարիքի այս հայերուն հետ ու կը պարզուի որ հիախային Քալիֆօրնիայէն են, տարբեր ասպարէզներու արհեստավարժներ եւ մտաւորական լուրջ պատրաստութիւն ունեցող հայրենակիցներ: Անոնք մեզմէ քալ մը անդին երթալով Արեւմտեան Հայաստան կատարած շրջագայութեան ընթացքին, բարձրացեր էին Մասիսի գագաթը, կատարելով իրենց կեանքի ուխտը: Երանի կու տամ իրենց եւ կը գովեմ իրենց նախանձախնդրութիւնը եւ ... եւ անխօս զրոյց մը կ'ունենամ Մեծն Տրդատ ճարտարապետին հետ:

Անիի արքայընտիր ճարտարապետն էր Տրդատ, իր ողջութեան այնքան հոշակուած, որ իրաւիւրներ էր կայսեր կողմէ Կոստանդնուպոլիս՝ վերանորոգելու Այա Սոֆիայի կիսաքանդ զմբէթը: Ներքին քմծծաղ մը կը ծնի մէջս ամէն անգամ երբ կը յիշեմ Տրդատի անունը՝ կապուած Այա Սոֆիայի հետ:

...1968-ին էր, Փետրուարեան ցուրտ օր մը, երբ մեր թրքական Տեսիլգեղլարը նաւը չորս ժամուայ համար խարխիս կը նետուէր Վոսիփորի նաւահանգիստը եւ ես ու նաւուն վրայ գտած տարեկից հայ ընկերս կ'որոշէինք նախ հանդիպիլ Այա Սոֆիա, տեսնել մեր դասագիրքերէն ու մեր ուսուցիչներէն սորված այն զմբէթը, զոր Տրդատը նորոգէր էր հազար տարի առաջ, ապա հանդիպիլ հայոց գերեզմանատուն, մոմ վառել Պետրոս Դուրեանի շիրմաքարին ու ծաղիկներ դնել իր գերեզմանին: Մեր երազանքը չկատարուեցաւ իմ տաքգլխութեանս պատճառով:

1968-ին էր...: Երբ հասանք տաճարի սեմին, մեզի առաջարկեցին միանալ ֆրանսացիներու խումբի մը: Մինչ թրքոմի ուղեկցորդուհին մեր խումբին մեծ ախորժակով ու խանդավառութեամբ կը պատմէր Այա Սոֆիայի մասին թէ ինչպէս Սուլթան Մուհամմետ Ֆաթիհ Բ.ը 1453-ին Պոլիսը գրաւելէ ետք ոչ միայն չէր

քանդած Բիզանդական այս գլուխ-գործոցը, այլ որպէսզի մոլեռանդութենէ չվնասուին սքանչելի խճանկարներն ու որմնակարները, զանոնք ծեփել տուած էր, ապա չորս միասրէքներ անկցնելով զայն վերածեր էր մզկիթի, որ այսօր Կոստանդնուպոլսոյ (Իսթանպուլ) խորհրդանշանն է դարձեր:

Մինչեւ հոս իր պատումը աղէկ էր, թէւ սուլթանը չէր քանդած նաեւ այլ պատճառով մը, բայց, ինչ որ է ըսինք այդ պահուն ու շարունակեցինք հետեւի իր բացատրութիւններուն: Քիչ ետք, երբ Ֆրանսացի զբօսաշրջիկներէն քանի մը հոգի հիացական արտայայտութիւններով սկսան խօսիլ զմիջին մասին, ես՝ անփորձ ու միամիտ 21 տարեկան երիտասարդս, անմիջապէս անկ-ցուցի զիտցածներս Տրդատի ու զմիջին մասին: Ուղեկցորդոսին դժկամութեամբ ընդունեց մեր յաւելումը՝ ըսելով թէ ատիկա հաստատուած տեղեկութիւն մը չէ: Ես բերի քանի մը անուններ որպէս վկայութիւն - երանի՜ չընէի...: Տասը վայրկեան չանցած մեր խումբին մօտեցան երկու փողկապատր, մութ համազգեստ հագած խառաղէմ մարդիկ եւ ցոյց տալով իրենց աշխատանքին էութիւնը վկայող նշանը, խնդրեցին հետեւի իրենց: Քիչ ետք մենք, երկու հայերս, իրենց ինքնաշարժով առաջնորդուեցանք նա: Մեր հարցումին, թէ ինչո՞ւ այս «պատիվին» կ'արժանանայինք, «Ի՜նք ձեր վնասակար միջամտութիւններով խանգարած էք ուղեկցորդոսին», ըսուեցաւ մեզի:

Ամէն ինչ յստակ էր բխրեղի պէս՝ ոչ որի իրաւունք տրուած էր «թրքական հողի» վրայ ճշմարտութիւնը ըսել:

Այժմ, քառասուներեք տարի ետք, 2011-ի Օգոստոսին, կը գտնուիմ հոշակատր Տրդատի կառուցած մէկ այլ գլուխ-գործոցին, քիչ քիչ աներոտող Մայր Տաճարի վիթխարի սիւներով եւ անզմրէթ տաճարին մէջ:

Գմբէթը դիմացած է 318 տարի: 1319-ի ահաւոր երկրաշարժը պատճառ եղած է անոր փլուզման, բայց դժբախտաբար Անիի պարպուելէն ետք անոր յաջորդ հայ կամ ընդհանրապէս օտար տիրակալները հոգ չեն ըրած վերականգնելու տաճարը: Այժմ տարուէ տարի մեզի հասած նկարները ցոյց կու տան թէ այս ընթացքով, արեւմտքի գոթական (gothic) ճարտարապետութեան ճարտարապետա-շինարարական կարգ մը յատկանիշներ փոխանցած այս տաճարը կրնայ վերածուիլ անբակոյտի ու դառնալ անվերականգնելի: Կրնա՞ք պատկերացնել վայրկեան մը որ պետական անփութութեան եւ կանխամտածուած թողոտութեան պատճառով փուլ գալ Փարիզի Աստուածամօր տաճարը, Փիծայի աշտարակը, կամ Ֆլորանսի Սուրբ Մարիամ հսկայագմբէթ տաճարը եւ այլն (Santa Maria del Fiore): Կը մնայ յուսալ որ

Ս. Փրկիչի ճակատագրին չարժանացած՝ վերանորոգման կարգը կը հասնի Մայր Տաճարին:

Ահաասիկ քաղաք մը, որուն հոգեւոր եւ աշխարհիկ շինութիւններու անբակները ա՛յնքան խօսուն են ու թելադրող: Իրաքանչիւր կիսափուլ շինութիւն պատգամ մը կը հաղորդէ անբակներու լեզուէն հասկցողին: Ահա եւ արիւստատրներու փողոցը, ուր կը ջնարակուէին միջնադարեան անօթները, կը ձուլէին ոսկի ու արծաթ՝ պատրաստելու համար Անիի հռչակուած զարդեղէնները՝ երթալ զարդարելու քաղաքի եւ այլ երկիրներու քաղաքներու պճնասէր կանանց հոլանի թեւերն ու պարանոցները:

Գետինը տարողնուած կաւեղէն անօթներու քելոր-փշրանքներու առատութենէն կարելի է ենթադրել թէ հիմա կ'անցնիմ բրոտագործներու թաղէն: Քիչ ետք մաքսատան շէնքի անբակին մօտն եմ, անդին Պարոնի պալատն է, հանրային բաղնիքներէն մէկը, Արուղամբենցի կառուցել տուած Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ Զուարթ-նոցատիպ շրջանաձեւ եկեղեցին, ես կ'ըսէի՝ մատուռը, բաղդատելով միա մեծածապ եկեղեցիներուն հետ: Անելի խրախուսիչ վիճակի մէջ գտնուող եւ քիչ ծախսով իրականացուելիք Ս. Գրիգորը հիմա կ'ենթարկուի հիմնական նորոգութեան: (**)

Ժամանակը անդադար կը հալածէ զիս: Երեք ժամը ինծի համար խիստ անբաւարար է: Ինծի պէս մէկու մը համար երեք օրն ալ բաւարար չէ, որովհետեւ ամէն շինութիւն, ամէն քար ու պատ պատմելիք մը ունի, ես ալ՝ իրենց: Ս. Գրիգորէն ետք երբեմնի սալահատակուած իսկ այժմ հողաձածկ արահետը զիս կը տանի Առաքելոց եկեղեցին, անոր քովը հիւրատունն է, իսկ քիչ մը անդին վրացական եկեղեցին:

Անի հասնիլ ու նուազագոյնը կէս ժամ չդեգերիլ կիսաքաջուն դիրքի մը վրայ կառուցուած Տիգրան Հոնենց եկեղեցոյ շուրջն ու ներսը՝ հաւասար է մեծ մեղանչում մը կատարելու: Այս եկեղեցոյ բուն անունն է Գրիգոր Լուսաւորիչ:

Ո՞վ է սակայն Տիգրան Հոնենց: Թէեւ ծննդեան ու մահուան թուականները անյայտ են, բայց իր մասին պահուած կցկտոր տեղեկութիւններէն, շինարարական ընդարձակ գործունէութիւններէն ու արձանագրութիւններէն կ'իմանանք թէ ան ապրած է 1160-ականներէն 1220-ական թուականներու միջեւ, Զաքարեան իշխաններու շրջանին՝ ըլլալով անոնց զօրաւոր դաշնակիցներէն մէկը, եղած է Անիի ամենէն նշանաւոր անուակալներէն, որ իր առեւտրական ու հարկահաւաքման զբաղմունքներու ընթացքին չէ մոռցած իր հաւատը: Կառուցած է Ախուրեան գետին նայող Ս. Գրիգորը (Տիգրան Հոնենցը), դարձեալ Անիի մէջ, Կոստանց վանքի Ս. Հովիւսիմէ եկեղեցին, վերանորոգած է Անիի մայր տաճարին աստիճանները, Բեխենց վանքը եւ

Տոնեաց եկեղեցին

կանգնեցուցած է բազմաթիւ խաչքարեր:

Տիգրան Տոնեաց եկեղեցին թէւ մեծ չէ իր չափերով, բայց հայկական բարձրարուեստ որմնակարչութեան ու միջնադարեան գեղանկարչութեան միջնէն օրս պահպանուած լաւագոյն նմոշներէն մէկն է: Այս եկեղեցոյ մէջ գլուխդ խոնարհած չես կրնար քալել, այլ պէտք է միշտ նայիլ պատերն ու սիւներն ի վեր, որովհետեւ քեզ պիտի դիտեն ու քեզի հետ «պիտի խօսին» Ս. Փրկիչը, Գրիգոր Լուսաւորիչը, Տրդատ թագաւորը եւ ամբողջ փառաւոր Անին, որ Զաքարեաններու ժամանակ վերածնունդ մը ապրեցաւ:

Կը մօտենամ Մանուշի մզկիթին, որուն մինարէքը տեսանելի է ամէն անկիւնէ: Հոս թեթեւ բախում մը կը սպասէր ինծի: Վստահ ըլլալով որ այս մզկիթին ճարտարապետն ու քարգործ վարպետներն ալ հայեր էին եւ ոչ թէ քաղաքը գրաւած ու թալանած սելճուքները, հետաքրքրութեան համար կը մտնեմ խաւանական սրբատեղիէն ներս: Միայն քրիստոնէական խորանը կը պակսի միանալ եկեղեցի կոչելու համար զայն, նոյն վարպետներու ձեռագիրն է ամէն կողմ, նոյն քարտաշներու մըճահարուածներն են սրբատաշ քարերու վրայ եւ նոյն կամարները:

Դուրսը, մուտքին մօտ, երկար-բարակ բացատրութիւններ կան «սելճուքեան փառաւոր ճարտարապետութեան ու Մանուշի» մասին: Ի հարկէ ոչ մէկ խօսք հայկական աւանդին մասին, կարծես թէ յանկարծ տեղէ մը յայտնուեր են «սելճուք վարպետները», կառուցեր են այս մզկիթը ու գացեր են անյայտ ուղղութեամբ: Մզկիթի վերածուած այս շինութիւնն ալ Անիի փառքի օրերուն եղած է մաքսատան շէնքը, որ 1072-ին, սելճուքներու գրաւումէն եօթը տարի ետք, երբ Ալի Արսլան քաղաքը յանձնած է Շատտաւտեաններու, վերջիններս աղօթատեղի մը ունենալու պահանջքէն դրդուած թեթեւ ձեւափո-

խութեան մը ենթարկելէ ետք մաքսատունը եւ մինարէք մըն ալ անեցնելով ունեցած են իրենց մզկիթը: Ահա այս է ամբողջ պատմութիւնը:

Այս մտածումներուն մէջ էի, երբ նկատեցի երիտասարդ մը, որ ետիս կեցած ուշի ուշով կը կարդար բացատրութիւնները: Կը բարեենք զիրար, ես «հա՛յ» կ'ըսեմ ինքնաբերաբար, որովհետեւ կապուտաչեայ է, բաց գոյնի մաշկ ու մազ ունի, վստահաբար երոսպացի զրօսաշրջիկ մը ըլլալու է, հազած է կարճ տաքատ եւ կը կրէ ոստապարկ: Մեր Անի եղած օրը շատ զրօսաշրջիկներ կային, ինչպէս քիչ առաջ մեր հանդիպած հայերը: Վստահ ըլլալով որ օտարականը անգլերէն կը հասկնայ, զարմանքս կը յայտնեմ հայկական ոչ մէկ յիշատակութեան ու ստեղծման պարագաներուն մասին:

Երիտասարդը գլուխը կ'օրօրէ՛ յայտնապէս ցոյց տալով իր անհամաձայնութիւնը: Զարմանքս կը վերաճի պնդաճակատութեան, ներս կը հրաւիրեմ զինք ու ցոյց կու տամ յատկանշական փաստեր. նորէն չ'ընդունիր: Կասկածը կը ծագի մէջս ու կը հարցնեմ ուրկէ եկած ըլլալը:

- Ես Պոնտոսի շրջանէն եմ...

Դժուար չ'ըլլար անմիջապէս կռահել թէ ծագումով թուրք չէ, այլ պապերը կա՛մ յոյն եղած են, կա՛մ հայ եւ կամ չէրքէզ, այլապէս ինչո՞վ կարելի էր բացատրել իր պղնձագոյն մորթն ու կապոյտ աչքերը:

«Վերջէն թուրքացածներէն վախցիր ու խուսափիր», կը մտածեմ, «մոռցա՛մ ես տէօն-մէները, Թալեաթը, ծագումով չէրքէզ ճեմալ փաշան»:

Միշտ պահելով պաղարիւնութիւնս, կը փորձեմ երիտասարդը «դարձի բերել», որպէսզի լաւ ճանչնայ հայ ազգը եւ տեղեակ դառնայ անոր դերին Անիի եւ շրջապատի երբեմնի բարեշէն հայկական աւաններուն ու քաղաքներուն կառուցման մէջ, կ'անեցնեմ նաեւ թէ առեւնին հնագիտութեան ու ճարտարապետութեան պատմութեան դասերու ալ հետեւած եմ...: Համոզուելէ ետք թէ քանքերս յումպէտս կը վատնուին, «ինչ որ է» ըսելով կը շտապեմ Անիի ձորաբերանի այն մասը, ուրկէ կարելի է առաւելագոյնս ըմբռնել Այսուրեանի հեքիաթային ձորի գեղեցկութիւնը եւ բարձրակամար (այժմ քանդուած) կամուրջը:

Անցեալին այս կառույցը ծառայած է կամրջելու Արեւելքն ու Արեւմուտքը, Այսուրեան գետի աջ ու ձախ ափերը, Չինաստանէն սկսող մետաքսի ճամբան հասցնելով Անի՝ անկէ շարունակուելու համար դէպի հիւսիս, արեւմուտք՝ Բիզանդիոն, ու հարաւ՝ դէպի Տալէպ ու Պաղտատ: Կամուրջը միաժամանակ ունեցած է ռազմական խիստ կարեւոր նշանակութիւն. ո՛չ մէկ թշնամի փորձած է կամուրջն անցնիլ Անին վնասելու նպատակով. ատիկա հաստատագոր էր ինքնաս-

պանութեան:

Տարիներու ընթացքին անխնամ ձգուելու պատճառով կամուրջի կամարը քանդուելով սրբատաշ քարերը թափած են Այուրեանի փոփրաղէզ ակիքներուն մէջ: Ով գիտէ ինչպիսի՞ խիճերու վերածուած են այդ սրբատաշ քարերը՝ տարուելով գետի հոսանքէն: Պատմական այս կամուրջը այսօր գրաւեալ Հայաստանն ու Հայաստանի Հանրապետութիւնը իրարու միացնող ու զօդող հնագոյն կամուրջը պիտի ըլլար, եթէ զոհ չերթար ժամանակի, բնութեան ու մարդկային լքումութեան: Ան ալ քանդուած է հիմա եւ տակաւին հաստաբետ սիւներն ու հիմքերը աղերսագին կը նային վեր՝ աշ ու ձախ բարձունքներուն վրայ ստեպ ստեպ յայտնուող իրենց ազգի զաւակներուն: Եթէ մեր ժողովուրդը զոհ չերթար ժամանակներու դժիւսն դասաւորութիւններու, այս կամուրջը ամէն օր խայտաւերով պիտի հիւրընկալէր զինք ստեղծող շինարարներու հազարատը յետնորդները, որոնք այս ափէն միա ափը պիտի հասնէին ընդամենը տասը րոպէի ընթացքին իջնելով Այուրեանի ձորը եւ բարձրանալով հանդիպակաց ափը:

Աւերուած է հիմա այդ ոսկեայ կամուրջը, միացնող օղակը, հայութիւնը իրարու զօդող խորհրդանիշ կամարը:

Անիի մէջ ամէն քար ու պատ գրոյց մը ունի, ամէն շէնք՝ պատում մը, որուն արմատները մխրճուած են պատմական անցեալի խորքերը:

Ատենն է հրաժեշտ առնելու երազ Անիէն: Երկու ժամէն պէտք է հասնինք Մասեաց «Ետեւը», այսինքն՝ Երեւանէն տեսնուած Մասիսներու ետեւը, Պատմական Հայաստան:

Խումբին ղեկավարը՝ յայտարարութիւն մը ունի: Ան մեր հաւանութիւնը կը խնդրէ վարը կեցող թուրք երիտասարդին համար, որ մօտակայ գիւղաքաղաքը հասնելու միջոցներ չունենալով խնդրէր է իրմէ ընկերանալ մեզի մինչեւ իր կանգառը: Բոլորս կու տանք մեր համաձայնութիւնը, իսկ ես ուղղակի կ'առաջարկեմ որ թուսն ստի: «Հացիս իւր քսուեցաւ», կը մտածեմ, «ահաւասիկ ինծի վերջին առիթ մը ես զինքը համոզելու»:

Արդէն ազատուողին վրայ ենք ու ես կը բանամ կէս ձգուած խօսակցութեան կծիկը:

- Ի՞նչ կը մտածես Անիի մասին, Թախիմ: Մեզի համար թէ՛ ճարտարապետական եւ թէ՛ զգացական կարեւորութիւն ունին այս ամբարկները: Ամէն հայկական դպրոց յաճախող աշակերտ գոց գիտէ Անիի թագաւորներուն պատմութիւնը, քաղաքին հիմնադրութիւնը, Բիւզանդական կայսրութեան դաւաճանութիւնը, Ալի Արսլանի կողմէ գրաւումը...

Պահ մը կը վարանի Թախիմ: Մի գուցէ

անյարմար կը զգայ Մանուշի մզկիթի մեր խօսակցութեան պատճառով, բայց քաջալերուելով իմ անյիշաբար ու մտերմական ոճէն, կ'ըսէ.

- Ես շատ լսեմ էի *Անքի* մասին, բայց չէի պատկերացներ թէ այսքան հետաքրքրական տեղ մը կրնար ըլլալ: Ես երկու պանդոկ կը բանեցնեմ Պոնտոսի շրջանին մէջ, մէկը ծովեզերքն է, միւսը լեռներու մէջ: Շատ օտարներ կու գան մեր թով, այնպէս որ իմ հիպերուս պիտի առաջարկեմ *Անք* այցելել:

- Յուսամ աւելի ճիշդ պատմութիւններ կը պատմէք ձեր հիպերուն,- կ'աւելցնեմ,- սանաւանդ եթէ երուպացի են, որովհետեւ անոնցմէ շատեր բաւական բան գիտեն Անիի մասին որպէս հայկական Բագրատունեաց թագաւորներու մայրաքաղաք...

Այնուհետեւ երիտասարդ Թախիմ ուշի ուշով կը շարունակէ լսել իմ դժգոհութիւնս դարպասի մուտքին ամրացուած ցուցատախտակներու խիստ թերի ու խոցելի բացատրութիւններուն մասին: Ան հանդարտօրէն լսելով հանդերձ զիս, կը փորձէ չքմեղանքներ փնտռել եւ «մեղքը» բարդել իրենց դպրոցներուն եւ դասագիրքերուն մէջ հայերու մասին միայն ժխտական տեղեկութիւններ հաղորդող հեղինակներուն վրայ:

- Բարեկամ,- կ'ըսեմ զրուցակցիս,- ես չեմ ուզեր անպայման քեզ համոզել, բայց գոնէ իմացած եղիր թէ հայութիւնը եւ իր բարեկամ ժողովուրդները, նաեւ շատ մը թուրք ու քիւրտ մտաւորականներ 90 տարի անընդհատ կրկնուած սուտ ու մուտ տեղեկութիւնները չեն ընդունիր այլեւս:

Թախիմը մօտեցած էր իր կայանին: Կը ձեռնուինք, կու տայ իր հացքն ու կը խնդրէ երկու խօսք ըսել մերիններուն: Ան պարզ բառերով շնորհակալութիւն յայտնել է տք մեր սիրալիր ընդունելութեան համար, կ'աւելցնէ թէ այսօրը իրեն համար պիտի ըլլայ անսոռանալի օր մը:

Ո՛վ գիտէ քանի՞ միլիոն այսպիսի Թախիմներ կան Թուրքիոյ տարածքին, որոնց զլացուած է ճշմարտութիւնը: Մեր՝ հայերուս պարտքն է համբերութեամբ ու առանց թոյն թափելու թուրքին վրայ՝ բացատրել, բանալ անոնց աչքերը, ինչպէս որ Հրանդ Տինք կ'ընէր՝ հաւատալով մարդ արարածին:

(*) 2012-ին երկրորդ ուխտագնացութեանս հաճելի անակնկալ մը կը սպասէր ինծի: Սուրբ Փրկիչը շրջապատուած էր անանցանելի մետաղեայ ցանկապատով, իսկ բոլորաձէ եկեղեցիին վրայ կախուած էր մետաղեայ կոռնկը, որ շինարարական իրեր կը բարձրացնէր ու կ'իջեցնէր, բանուորներ բժախնդրութեամբ կ'աշխատէին տարածքին մէջ: Ողջունելի նախաձեռնութիւն մը պէտք է նկատել յուշարձաններու պահպանութեան գծով Թուրքիոյ

պետության որդեգրած այս քաղաքականությունը: Ուրեմն Աստուած լսեր է տարի մը առաջ իրեն առաքած բողոքս:

(**) Բագրատունեաց ոստանի առաջին հնագիտական պեղումները սկսած է Նիկողայոս Մառ (1893-1917), որպէս գործակից ունենալով ճարտարապետ Թորոս Թորամանեանն ու Յովսէփ Օրբելին: Անոնք կատարեցին չափազորութիւններ, նկարահանումներ եւ շինեցին նաեւ պզտիկ թանգարան մը:

ԱՆԻԻ ԶՐՈՅՑՆԵՐԷՆ

Անիի պարիսպներէն դուրս կառուցուած է նաեւ Հովիւի գողտրիկ եկեղեցին: Աներկբայօրէն այստեղ ՀՈՎԻԸ նոյնիսկնք Տիրոջ Որդին Յիսուա Քրիստոսն է, որ որպէս քաջ հովիւ պէտք է հսկէ իր հօտին՝ պարիսպներէն ներս թէ դուրս եւ կամ Անիի ընդլատակեայ քարանձաւներուն մէջ ապրող ժողովուրդին: (*) Այս մասին նոյնպէս հայուն երեակայութիւնը թռիչք առնելով ստեղծած է զրոյց մը, որ կը ցոլացնէ ժամանակաշրջանի պատկերը:

... Անեցի հովիւ մը ամբողջ ամառը իր հօտը արածելէ ետք մօտակայ սարալանջերու վրայ, աշնան սկիզբը առաջին ցորտերուն հետ կը վերադառնայ քաղաք, իր ընտանիքին գիրկը՝ բազմապատկուած հօտով: Բայց, ո՞վ զարմանալի, կինը ընդառաջ գալով չի դիմաւորեր զինք: Ի՞նչ էր պատահեր արդեօք իր երկար բացակայութեան ընթացքին, չլլա՞յ թէ...:

Օրը Կիրակի ըլլալով քաղաքի փողոցները գրեթէ անալի էին եւ ժողովուրդը լեցուած էր Անիի հազարամէկ եկեղեցիները: Մտահոգ հովիւը կը հասնի ստորգետնեայ քարանձաւային Անիի տուն կոչուած իր քարայրը եւ ինչ տեսնէ աղէկ, կինը ուռած աչքերով ու քիթը կախ նստեր է ներսը: Այնուհետեւ հովիւին կինը կը պատմէ թէ ինչպէս եկեղեցի գացեր է եւ ասեղ նետելու տեղ չգտնելով վրդոված վերադարձեր է տուն:

Հովիւը, որ շատ կը սիրէր եւ շատ էր կարօտցեր իր կինը, կը հանգստացնէ ու կը փորձէ մխիթարել, եւ որովհետեւ հօտը վաճառելէ ետք լաւ շահ ապահովէր էր, կը բարձրանայ ի վերին Անի եւ քաղաքին լաւագոյն քարգործ վարպետները գտնելով կը պատուիրէ իր կնոջ համար կառուցել... առանձին եկեղեցի:

Այնուհետեւ այդ եկեղեցին կը կոչուի Հովիւի եկեղեցի...

Կ'ուզէք հաւատացէք, կ'ուզէք մի՛ հաւատաք, բայց հաճելի պատմութիւն մըն է, որ կը ցոլացնէ ժամանակի պատկերը:

Աւանդութիւնը կ'ըսէ նաեւ թէ Բագրատունեաց նշանաւոր Գագիկ թագաւորին դուստրը կ'սխորժէր իր նաժիշտներով շրջագայիլ ականահաճոյ Ախուրեանի ափերուն, հաւաքել արեւին բացուած երփներանգ ծաղիկներ, ծաղկեփունջեր կազմել եւ հիւսել իր երազը, զոր նորափոթի օրիորդները կ'ունենան երբ «ժամանակը հասունայ»...:

Ահաասիկ այդպիսի օր մը մանկամարդ իշխանուհիին ականջին կը հասնին Ախուրեանի ձորէն վեր բարձրացող հովիւի մը սրինգին սիրատուցող մեղեդիները: Չքնաղ օրիորդը տակափն հովիւը չտեսած կը սիրահարի եւ օր մըն ալ կը հանդիպի գառներուն հետ քաղաքի պարիսպներուն մօտեցող պատանիին: Եւ այսպէս ամէն օր արքայադուստրը կը հասնէր Ախուրեանի ձորը՝ ականջ դնելու սիրտին ու հոգիին խորքէն բխող սրինգի ձայնին:

Չար աչքերը կը նկատեն արքայադուստր մը համար անվայել վարմունքը եւ լուրը կը հասցնեն Գագիկ թագաւորին: Հօր խօսքերն ու խրատները ետ չեն կեցներ դուստրը իր համար հացի եւ ջուրի պէս անհրաժեշտ սրինգին կենսատու մեղեդին լսելէն: Ու այսպէս, զայրացած հայրը կը հրամայէ արգելափակել զինք նորակառոյց մատուռին մենաստանին մէջ, որմէ յետոյ անկկա կը կոչուի Կուսանաց եկեղեցի...:

Ինչպէ՞ս կը համարձակէր հօգօր Գագիկ արքային դուստրը այլ ընտրանք կամ նախասիրութիւն ունենալ: Ո՞վ գիտէ՝ ո՞ր իշխանագունին խոստացուած էր ան առ ի տրիտուր աստուպետական սովորութիւններու: Արքայական հաշիւները գոհեր կը պահանջեն...:

(*) Անին «երկու յարկանի» էր՝ սարահարթի վրայ կառուցուած քաղաքը եւ անոր շուրջն ու տակը փորուած քարայրները, որոնք կը ծառայէին որպէս բնակարան: Կան նաեւ մատուռներ ու համեստ պանդոկներ:

